

Differentiering, specialpedagogik och likvärdighet

En longitudinell studie av skolkarriärer bland elever i svårigheter

INGEMAR EMANUELSSON

BENGT PERSSON

Institutionen för pedagogik och didaktik, Göteborgs universitet

Sammanfattning: *Den här studien har genomförts på ett riksrepresentativt urval av cirka 8 000 elever ur årskullen 1982. Eleverna har följts longitudinellt genom grundskolan och under sin tid i gymnasieskolan, varvid fokus speciellt riktas på elever som varit föremål för specialpedagogiskt stöd under grundskoletiden. Syftet är att studera om och på vilka sätt skolkarriärer och villkor för lärande skiljer sig för dessa elever jämförda med elever som inte bedömts vara i behov av sådant stöd.*

Omfattning av specialpedagogiskt stöd relateras såväl till elevers betyg och självvärderingar som till skolans differentiering som konsekvens av krav och förväntningar. Resultaten visar på stora likheter mellan specialundervisningen i grundskolan och undervisningen på Individuella program i gymnasieskolan. Det är i stor utsträckning samma elever som finns i båda dessa undervisningsmiljöer, eftersom deras reella möjligheter att välja gymnasieprogram är begränsade. Konsekvenser av detta diskuteras både i perspektivet av elevers utbildningskarriärer och identitetsutveckling och av skolans behov av differentiering.

Kravet på en likvärdig utbildning för alla elever i den sammanhållna grundskolan är inskrivet i såväl skollagen (SFS 1985:1100) som grundskoleförordningen (SFS 1994:1194). Detta innebär att elever oberoende av geografisk hemvist eller andra förhållanden är garanterade en kvalitativt god utbildning där de får förutsättning att utvecklas optimalt utifrån sina förutsättningar. Vidare medför kravet på likvärdig utbildning att organisatorisk differentiering, det vill säga uppdelning av elever i skilda skolor, klasser eller grupper på grundval av deras uppvisade förutsättningar att klara av skolarbetet, inte accepteras. I en diskussion om likvärdighet i 1990-talets skola skriver Skolverket att ett sätt att se på likvärdighet i skolan:

är att se på de elever som är mest utsatta i samhället och vilken utbildning de får. Situationen för elever som av olika skäl behöver stöd i

skolan kan ses som en konkret signal på bristande likvärdighet.
(Skolverket 1995 s 73)

Det gängse sättet att möta behovet av stöd hos vissa elever är att sätta in olika slag av specialpedagogiska åtgärder. Sedan grundskolans genomförande på 1960-talet har organisationsformen specialundervisning fått funktionen av att ansvara för eller bidra till att elever med olika slag av problem får den hjälp och det stöd de anses behöva. Trots betydande nedskärningar av grundskolans specialpedagogiska resurser är det fortfarande cirka 20 procent av årskullarna som får sådant stöd och ungefär 40 procent av eleverna som får specialpedagogiskt stöd under någon del av grundskoletiden. Bland andra Haug (1998) och Persson (1998b) hävdar att sådana stödåtgärder därvid ofta fyller en organisatoriskt differentierande funktion i skolorna och leder till segregrande lösningar. Elever som av olika skäl får svårigheter i skolarbetet erbjuds undervisning i mindre grupper skilda från verksamheten i den ordinarie gruppen för längre eller kortare tid. Trots höga ambitioner att hjälpa och stötta dessa elever är det emellertid svårt att finna några generellt positiva effekter av verksamheten (Skolverket 1998, 1999).

De studier som hittills genomförts när det gäller motiveringar för och konsekvenser av särskilda stödåtgärder har nästan uteslutande rört grundskolan. Av olika skäl, främst brist på användbara data, har uppföljningar av dessa elevers vidare skolgång varit få. Eftersom emellertid cirka 98 procent av årskullarna numera går vidare till gymnasieskolan efter avslutad grundskola, är det möjligt och angeläget att utveckla kunskap om deras vidare studiekarriärer.

1998 avslutades ett av Skolverket finansierat forskningsprojekt där den specialpedagogiska verksamheten i grundskolan beskrivits och analyserats.¹ En del av projektet bygger på analys av data från det så kallade UGU-projektet (Utvärdering genom uppföljning; Härnqvist, Emanuelsson, Reuterberg & Svensson 1994) och där de bearbetningar som gjorts av Persson är mest relevanta i den nu planerade studien. I sina analyser har Persson använt data från drygt 8 000 elever födda 1982, deras föräldrar och lärare. I projektet tillgängliga data täckte skolgången till och med År 6. Urvalet är riksrepresentativt och omfattar knappt 10 procent av årskullen.

Senare har ytterligare datainsamlingar genomförts inom UGU-projektet. Eleverna födda 1982 avslutade sin obligatoriska skolgång vårterminen 1998 och under 1999 har uppgifter om slutbetyg från skolår nio, resultat från ämnesprov i svenska, matematik och engelska samt val av program till gymnasieskolan tillkommit. Dessutom har eleverna under våren 2001 besvarat en enkät som innehöll frågor om hur man upplevt gymnasietiden, om man tycker att man fått nya kunskaper samt om man planerade att fortsätta studera. Detta innebär en unik möjlighet att följa en riksrepresentativ elevgrupps studiekarriär från skolår 3 in i gymnasieskolan och även få en bild av deras skolupplevelser efter avslutad skolgång. I vår studie här fokuseras mer specifikt studiekarriärer hos elever som bedömts ha haft sådana svårigheter i grundskolan att de behövt och erhållit specialpedagogiskt stöd.

SYFTE

Det övergripande syftet är att studera och analysera om och på vilka sätt skolkarriärer och villkor för lärande skiljer sig för elever med olika former av specialpedagogiskt stöd från andra elevers, som inte bedömts vara i behov av sådant stöd. I första hand fokuseras erhållna betyg i grundskolan, vilka relateras till val av program i gymnasieskolan, framgång respektive misslyckande i denna skolform och till deras framtida utbildningsmöjligheter. Olika karriärmönster såväl som studieavbrott och andra utbildningsproblem är av speciellt intresse. Bedömda behov av specialpedagogiskt stöd ska relateras såväl till elevers individuella karakteristika som till differentiering som konsekvens av krav och förväntningar i den vanliga undervisningen. På så sätt relateras också skolans behov av specialpedagogiskt stöd till individuella elevers behov av stöd. Konsekvenser av det ena eller det andra ska analyseras. Dessa faktorer och förhållanden ska i sin tur relateras till elevernas självuppfattningar och självvärderingar, så som de bedömts och rapporterats som svar på frågor i utsänt frågeformulär. Främst studeras deras bedömningar med avseende på olika skolämnen och förutsättningar för framgångsrikt lärande.

TIDIGARE STUDIER

Longitudinella studier med en utsträckning över mer än tio år är mycket sällsynta. Behovet av studier av effekter och konsekvenser av deltagande i specialundervisning eller på annat sätt erhållit stöd i ett längre tidsperspektiv har uttryckts sedan länge (Österling 1967, Emanuelsson 1974). Likartade synpunkter framförs även i en nyligen publicerad översikt gällande specialpedagogisk forskning (Emanuelsson, Persson & Rosenqvist 2001). Visserligen finner man i studier från gymnasieskolan att elevers studieresultat eller studieavbrott där relateras till tidigare erfarenheter i grundskolan, till exempel deras erfarenheter av specialundervisning eller andra slag av extra stöd. Detta görs emellertid som regel retrospektivt och inte som resultat av longitudinella uppföljningsstudier, där samma elever följs under hela deras skolkarriär och oftast inte ens under övergången från den grundläggande utbildningen till gymnasieskolan. Våra egna longitudinella studier, nämnda ovan, ger således tämligen unika möjligheter till analyser av sådana longitudinella data.

I merparten av studierna gällande elevers karriärer och svårigheter i gymnasieskolan refereras emellertid till tidigare erfarenheter av svårigheter och problem likaväl som beroende av speciellt stöd under grundskoleåren som mycket betydelsefulla förutsättningar för framgång i studierna eller det motsatta. Speciellt gäller detta studier av olika slags skolsvårigheter eller studieavbrott. Ett vanligt resultat är klara samband mellan att ha fått specialpedagogiskt stöd i grundskolan och erfarenheter av svårigheter under åren i gymnasieskolan.

En nyligen publicerad undersökning (Hultqvist 2001) från den sedan början på 1990-talet reformerade gymnasieskolan är här av speciellt intresse. Grupper av elever på det individuella programmet (IV) observerades och intervjuades. Det var alltså elever som antingen inte var kvalificerade för att antas eller som hade lämnat något av de nationella programmen beroende på svårigheter

att följa undervisningen på dessa program. Resultaten visade en rad likheter med vad som framgått av tidigare studier av specialundervisningsgrupper i grundskolan och diskuteras i Hultqvists (2001) avhandling på ett intressant sätt med klar relevans för vår egen studie. Det är därför motiverat att relativt utförligt referera till och citera delar av hennes diskussion.

Många av eleverna hade tidigare erfarenheter av specialundervisning i »små grupper» av olika slag, vilket på så sätt gav dem större möjligheter till individuell hjälp. Men samtidigt hade eleverna förts till sådana särskilda grupper på villkor och enligt bedömningar som gjorts och beslut som tagits av skolans personal snarare än av eleverna själva. Detsamma gällde även placeringen i grupper på Individuella program i gymnasieskolan, även om denna placering officiellt betraktades som resultat av elevernas egna val:

Om skolan bedömer dessa elever som svagpresterande genom att hänvisa dem till det individuella programmet, vem om inte skolan kan häva detta omdöme? Denna problematik torde vara central för förståelsen av »IV-elevernas» förhållande till skolan. (Hultqvist 2001 s 188)

Ett övergripande syfte för specialpedagogiskt stöd, likväl som för undervisning i grupper på Individuella program, är att hjälpa elever att kvalificera sig för deltagande i undervisning i vanliga grupper eller Nationella program. Konstruktionen av Individuella program är gjord »inom ramen för skolans hierarkiska ordning» (Hultqvist 2001 s 189). Senare tids utbildningsstatistik visar, att Individuella program har blivit etablerade placeringar av så kallade »svaga» elever. Detta leder till intressanta frågor om vilka föreställningar och förutsättningar etableringen av dessa program egentligen bygger på, både när det gäller allmän utbildningspolicy och politik och på de lokala skolorna.

Hultqvist fann, med referens till andra pedagogiskt sociologiska studier och teorier, att skolan tar ett tolkningsföreträde och rätt till beslut om vad som ska kompenseras och åtgärdas i relation till elevers skolprestationer och kvalificering. En konsekvens av detta är, att eleverna på Individuella program känner sig speciellt behandlade och i viss mån segregerade som avvikande. Egentliga värdebaserade diagnoser och andra grunder för bedömningar av elevernas tillkortakommanden är ofta fördolda. Bedömningarna ses i stället som mer eller mindre tekniska frågor. Sådana processer hänförs till begreppet »segregerande integrering» – med referens till Haug (1998) – av elever, som bedöms som icke kvalificerade för de nationella (vanliga) programmen i gymnasieskolan. Hultqvist säger bland annat i sina avslutande principiella reflektioner:

I en inkluderande integrering ska ingen elev stigmatiseras eller stötas ut. Kritiker av den kompensatoriska läsnigen, däribland Haug, pekar på konsekvensen av att elever ofta hamnar i en stigmatiserad och marginaliserad position. »Kompensationen kan visa sig vara både stigmatiserande och orealistisk. Den är stigmatiserande genom att barn blir särbehandlade, vilket är compensationens grundidé.» (Haug 1998 s 16)

Den variant av integrering som förverkligats av gymnasiereformen är den segregerande. Tillskapandet av det individuella programmet är ett tydligt exempel på den kompensatoriska lösningen. Värdegrunden är den individuella effekten och prestationen. (Hultqvist, 2001 s 192)

Hultqvists sammanfattande konklusion, även här med referens till Haugs analyser, är att man kan se klara samband mellan social rättvisa, specialpedagogiskt stöd eller Individuella program och generell utbildningspolitik. Studier av specialundervisning såväl som av undervisning på Individuella program kan inte genomföras på ett fruktbart sätt utanför den vanliga undervisningens sammanhang, i vilka de är konstruerade, organiserade och implementerade. Det gäller inte minst, för att inte säga speciellt, vad gäller konsekvenser för elever som placeras i sådan undervisning eller blir föremål för liknande kompenserande åtgärder.

De resultat och tolkande analyser som presenterats av Hultqvist är av stor betydelse också för de som behandlas i denna artikel. I relation till det syfte som presenterats ovan, kan de i flera avseenden användas som ett slags riktlinjer. Med hänvisning till våra uppföljningsstudier och inte minst den redovisade stora variationen i elevers karaktistika som visat sig bakom bedömda behov av specialpedagogiskt stöd, bör vi förvänta oss en stor heterogenitet i elevernas senare studiekarriärer genom grundskolans högstadium och i gymnasieskolan.

Det finns mycket goda skäl till att vara särskilt observant på variation inom grupper i stället för att koncentrera sig på medelvärden, inte minst i jämförelser mellan olika specialundervisningsgrupper. Detta kan antas viktigt, även om redan tidigare rapporterade resultat visar, att huvuddelen av gruppen elever som valts ut för specialpedagogiskt stöd identifierats mycket tidigt i grundskolan. Även detta stämmer väl med resultat från Hultqvists undersökning, eftersom en stor andel av eleverna i de av henne studerade grupperna på Individuella program hade haft specialpedagogiskt stöd under sina grundskoleår.

Svensson och Reuterberg (2002) har studerat förändringar i mönster av elevers studiekarriärer i gymnasieskolan över en femårsperiod. Deras rapporterade resultat är av stort intresse också i detta sammanhang, främst därför att de använt sig av data från UGU-projektets longitudinella databaser, nämligen elever födda 1977 respektive 1982. De senare är alltså från samma elevkohort som vi själva studerat i vår undersökning. Fokus för deras studier är jämförelser av de två åldersgruppernas erfarenheter och vägar genom gymnasieskolan. Svensson och Reuterberg fann några intressanta skillnader mellan de två åldersgrupperna av elever, vilka påbörjade sina studier i gymnasieskolan år 1993 respektive 1998. Även om varken specialpedagogiskt stöd eller grupper inom Individuella program studerades specifikt är deras analyser och resultat av intresse som bakgrund och referens till våra egna studier. De fann bland annat att andelarna studieavbrott på de nationella programmen hade ökat, från 17–19 procent i den äldre årskullen till 23–25 procent i den yngsta.

Ökningen var större bland manliga än kvinnliga elever och mindre tydlig i lägre socialgrupper än i högre.

Anmärkningsvärt var vidare, att ökningen av andelarna studieavbrott inte var relaterad till begåvningsnivå så som den var mätt med tre olika begåvningsstest vid 13 års ålder. En över tid ökad andel elever sade i enkätsvaren att de tyckte det var svårt att studera på gymnasieskolan. Denna ökning var emellertid i stort sett lika stor bland dem som fullföljde som i den grupp som avbröt sina studier. Ytterligare en mycket klar tendens var uttryck för en ökande stress liksom ökande andelar av elever som sa sig ha koncentrationssvårigheter i skolarbetet. Samtidigt kunde man i enkätsvaren konstatera att andelarna elever som sa sig få tillräcklig hjälp av lärarna sjönk något under femårsperioden. Studieavbrytarna rapporterade oftare större svårigheter än övriga elever. De markerade också oftare svårigheter med att följa undervisningstakten.

Sammantaget säger resultaten av jämförelserna att studierna i gymnasieskolan tycktes ha blivit mer krävande och tuffare i flera avseenden över de fem åren. Det finns goda skäl att tro, att sådana förändringar är speciellt relevanta och betydelsefulla för elever, som under sin grundskoletid varit föremål för specialpedagogiska stödinsatser, det vill säga de elever som särskilt fokuseras i våra egna här rapporterade studier.

METODER

Redogörelserna i denna artikel baseras på arbete och analyser som fortfarande pågår. Nedan rapporterade resultat är således inte fullt ut analyserade enligt uppgjorda planer. De bör också ses mer som exempel på typiska trender och mönster snarare än som fullt utarbetade och kompletta. Därför presenteras resultat huvudsakligen i enkla korstabeller, medan mer utvecklade och sammanfattande regressionsanalyser i kombination med Strukturell Ekvationsmodellering (SEM) som fortfarande är under utveckling kommer att rapporteras i annat sammanhang.

Eftersom syftet främst gäller långtidseffekter och konsekvenser av specialpedagogiskt stöd i elevers studie- och utbildningskarriärer, kommer de flesta korstabeller att baseras på en uppdelning av elever utifrån mängd – som regel antal år – erhållet specialpedagogiskt stöd. Det är väsentligt att beakta att detta »mått» är mycket grovt och långt ifrån precist vad gäller innehållsliga aspekter och dimensioner. Som vi tidigare framhållit, kan de reella skälen för tilldelning av stödresurser, liksom val av former för stödåtgärder till enskilda elever, variera betydligt för olika elever liksom de kan variera mellan olika skolor och skolsituationer. Det betyder, naturligtvis, att samband som rapporteras och analyseras inte kan ses som direkt utvärdering av effekter av det specialpedagogiska stöd som givits.

I stället kommer de att betraktas som konsekvenser av uppkomna och uppmärksammade svårigheter som identifierats i undervisningen i skolans vanliga grupper. Sådana svårigheter har blivit »individualiserade» eller individbundna i den meningen att speciella åtgärder riktade till särskilda identifierade och ibland diagnostiserade individer bedömts som nödvändiga. Dessa

individer ses alltså som elever med svårigheter eller med särskilda behov. När sådana elevgrupper jämförs med andra, som inte märkts ut eller under kortare eller längre perioder separerats från vanliga undervisningsgrupper, tolkas funna samband främst som möjliga konsekvenser av detta synsätt på och sådan förståelse av uppkomna svårigheter – liksom även detta sätt att arbeta med uppmärksammade svårigheter. Huvudsyftet med vidtagna åtgärder är att ge hjälp och stöd i ett »botande» perspektiv. Uppföljningsstudier över lång tid bör åtminstone ge ledtrådar till i vad mån detta leder till upplevelser av framgång eller dess motsats i elevernas senare skolkarriärer.

Tidigare studier har visat att andelen elever per årskull, som under kortare eller längre tid i grundskolan haft någon form av specialpedagogiskt stöd är relativt hög, minst 35 procent. Så har det varit uppemot 40 år i den svenska grundskolan. Samtidigt är andelen elever per årskurs som får sådant stöd cirka 15–20 procent (Emanuelsson & Persson 1997, Persson 1998a, b). Dessa uppgifter baserar sig på studier av riksrepresentativa urval från hela kohorter av elever, och variationen mellan skolor och grupper kring de funna andelarna kan vara och är som regel betydande. Eftersom det även är stora skillnader mellan elever beträffande hur många perioder och hur lång tid de får stöd, använder vi oss av kvantifierade mått i de jämförelser som görs och presenteras i denna studie. Sålunda har vi konstruerat en skala, som bygger på antal år eleverna fått specialpedagogiskt stöd. Eftersom databasen innehåller information från åren 3–9, sträcker sig vår skala från 0 till 7 år. Dock är det få elever som har haft stöd mer än fem år, varför de tre högsta värdena (5–7 år) slås samman i samtliga redovisade tabeller.

Som nämnts ovan, utgörs den använda databasen av en longitudinell uppföljning av ett representativt urval av ca 8 500 elever i Sverige. De är födda år 1982 och de har följts från skolstarten vid 7 års ålder genom grundskolan och gymnasieskola upp till 19 års ålder (år 2001). Databasen består av upprepat insamlade registeruppgifter; betyg, resultat på standard- och nationella prov, erhållet specialpedagogiskt stöd, kurs-, ämnes- och programval etcetera. All denna information har kunnat samlas in i stort sett utan bortfall. Detta gäller också för resultat från begåvningsstest och uppgifter om elevernas hembakgrund. Emellertid, i den enkätundersökning som genomfördes våren 2001 var svarsfrekvensen relativt låg (65–70%) och ibland betydligt lägre i grupper som är av störst intresse i våra analyser. Detta måste observeras och får till konsekvens, att resultaten i vissa fall inte kan anses representativa för hela ursprungsgrupper, utan endast för de svarande på enkätfrågorna. Konsekvenser av detta kommer att behandlas i samband med presentationer av resultat och i diskussioner av dessa.

RESULTAT

Fördelning av specialpedagogiska resurser

När vi tidigare studerat fördelning av specialpedagogiska resurser på individnivå med ett representativt urval från en hel årskull, fann vi att fördelningen var påfallande jämn och föreföll närmast slumpartad (Emanuelsson & Pers-

son 1997). Dessa studier visade på att endast tre bakgrundsfaktorer, begåvningsnivå, socialgruppstillhörighet och kön, hade betydelse för huruvida en enskild elev skulle få specialpedagogiskt stöd eller ej. Detta innebar naturligtvis inte att fördelningen av specialpedagogiska resurser inom skolor eller klasser var slumpmässig utan snarare att varje lärandemiljö i sig skapar sina egna behov av att definiera vissa elever som problemelever. Orsakerna till detta hade mer att göra med lärandemiljön som sådan, undervisningen och organisationen av arbetet, än med individuella elevkaraktistika. En betydelsefull konsekvens av detta var att den relativt stora andel elever som fick särskilt stöd bildade en tämligen heterogen grupp särskilt när den studerades i ett stort antal skolor och klasser. Detta resultat gör det intressant att studera hur den vidare studiekarriären för elever som fått någon form av specialpedagogiskt stöd gestaltar sig, vilket är föreliggande studies huvudsyfte.

I Tabell 1 redovisas hur stora andelar av elevurvalet som fått något slag av specialpedagogiskt stöd under vartdera skolåret 3–9. Stödet gavs antingen i särskild undervisningsgrupp eller på annat sätt mer eller mindre integrerat i den vanliga undervisningen i klassrummen. Av tabellen framgår att under år 3–6 är det ungefär var femte eller sjätte elev som får stöd medan andelen minskar under grundskolans tre sista skolår till ungefär var tionde elev. Ett av skälen till denna minskning kan vara att andra differentieringsmöjligheter ofta används i slutet av grundskoletiden, t ex anpassad studiegång. Andra skäl, sannolikt dock i mindre omfattning, kan hänga samman med studieavbrott och skolk. En tredje förklaring är naturligtvis att de tidigare årens specialpedagogiska stöd kan ha varit så framgångsrikt att behovet minskar under de senare skolåren.

Tabell 1. Andelar elever som fått specialpedagogiskt stöd av något slag under år 3–9 i grundskolan, andelar i procent per skolår.

Skolår	<i>Elever med specialpedagogiskt stöd, i procent</i>
3	21,2
4	18,4
5	19,2
6	15,2
7	9,1
8	9,2
9	9,9

Tidigare studier av samma kohort har visat att det inte är samma elever som får stöd alla åren. Mycket få elever har fått stöd samtliga sju år och relativt många har fått stöd endast ett år. I Tabell 2 redovisas hur stor andel av eleverna som fått stöd ett eller flera år eller inte alls. I det här sammanhanget

bör påpekas att de relativt få elever (c:a 1,4%) som går i särskolan och specialskolan inte ingår i det studerade stickprovet. Det bör också noteras att andelen elever som aldrig fått något specialpedagogiskt stöd är närmare två tredjedelar. Det är således mer än var tredje elev som under någon del av sin skoltid bedömts behöva sådant stöd. Två tredjedelar av dessa elever har fått stöd i skolarbetet under ganska begränsad tid, i de flesta fall under endast ett år. Samtidigt är det ungefär tre procent som fått stöd i minst fem år. I Tabell 3 och följande redovisas dessa elever som en sammanslagen grupp (5–7).

Tabell 2. Omfattningen av specialpedagogiskt stöd under skolåren 3–9. Andelar elever i procent i relation till antalet år med stöd, N = 8588.

<i>Antal år med stöd</i>	<i>Andel i procent av samtliga elever</i>
0	64,3
1	14,3
2	7,1
3	5,9
4	5,2
5	2,9
6	0,2
7	0,03

Relationer mellan det specialpedagogiska stödets omfattning och erfarenheter under utbildningskarriärer²

De betyg eleverna får vid slutet av det nionde skolåret har stor betydelse för deras fortsatta utbildningskarriärer, bland annat eftersom det krävs minst betyget Godkänd i kärnämnenä svenska, engelska och matematik för att vara behörig för studier på gymnasieskolans Nationella program. Eftersom avsaknad av betygsgraden godkänd i dessa ämnen inte kan kompenseras med bättre betyg i andra ämnen, krävs av eleven att fortsätta studierna till dess att han eller hon blir godkänd. För att undvika detta har det, sedan det nuvarande betygssystemet infördes 1994, blivit allt vanligare att det blir en specialpedagogisk uppgift att se till att eleverna når godkändgränsen. Om så ändå inte sker återstår alternativet att inleda gymnasiestudierna på det individuella programmet för att den vägen kvalificera sig för studier på något av de nationella programmen. Som kommenterats ovan finns det stora likheter mellan specialpedagogiskt stöd och det individuella programmet i dessa avseenden, vilket visats av bland annat Hultqvist (2001).

I Tabell 3 relateras omfattningen av specialpedagogiskt stöd till betyg i matematik vid slutet av skolår nio. Även om det föreligger skillnader mellan

det mönster som illustreras i denna tabell och motsvarande tabeller för andra ämnen är likheterna större än skillnaderna. I stort sett alla elever som inte fått betyget Godkänd eller högre har haft specialpedagogiskt stöd under kortare eller längre perioder i grundskolan. Andelen elever som inte nått Godkänd skiljer sig dock inte särskilt mycket mellan de elever som fått stöd i endast ett år och de som aldrig fått sådant stöd. Det visar sig också att de elever som haft specialpedagogiskt stöd under längre perioder haft så stora svårigheter att nå målen att skolan inte kunnat kompensera dessa elevers bristande förutsättningar. Ungefär 20 procent av de elever som fått specialpedagogiskt stöd har inte nått betygsnivån Godkänd. Även om relationen mellan betyg och omfattningen av specialpedagogiskt stöd uppvisar liknande mönster även i andra ämnen, innebär detta inte att det är samma elever som har svårigheter att nå målen i alla ämnen. Detta i sin tur innebär att andelen elever som inte kvalificerar sig för studier på gymnasieskolans Nationella program därför att de inte nått Godkänd i ett eller flera av kärnämnen, är än större än vad Tabell 3 visar.

Tabell 3. Betyg i matematik år nio i grundskolan relaterade till antalet år med specialpedagogiskt stöd skolåren 3–9 (procent).

<i>Betyg i matematik</i>	<i>Antal år med specialpedagogiskt stöd</i>						<i>Total</i>
	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5–7</i>	
Ej betyg (-)	1,3	5,7	9,4	16,1	19,3	28,5	4,9
Godkänd g	45,8	67,9	75,3	73,1	75,3	65,8	54,4
Väl godkänd vg	37,4	22,7	13,9	9,1	5,2	5,3	29,7
Mycket väl godkänd mvg	15,5	3,7	1,4	1,8	0,2	0,4	11,0
N	5417	1179	555	453	405	228	8237

Även om det förefaller som om mönstret i Tabell 3 indikerar ett positivt samband mellan omfattande specialpedagogiskt stöd och låga betyg, så är det viktigt att uppmärksamma den relativt stora variationen i samtliga jämförda grupper. Detta illustrerar de komplexa mönster av orsaker som ligger bakom de specialpedagogiska insatserna där, som tidigare forskning visat, såväl individuella karakteristika som kontextuella förhållanden har betydelse för förekomsten av specialpedagogiskt stöd.

En konsekvens av det klara sambandet mellan förekomst av specialpedagogiskt stöd och låga betyg är att möjligheterna till fria val i gymnasieskolan kraftigt begränsas för de elever som fått sådant stöd. Många av dessa elever är mer eller mindre »tvingade» att välja det individuella programmet eller att över huvud taget inte studera på gymnasiet. Det senare alternativet är idag närmast uteslutet på grund av arbetsmarknadens krav. Det är mycket svårt, för att inte säga omöjligt, att få ett arbete utan genomgången gymnasieskola.

Tabell 4. Val av program i gymnasieskolan relaterat till antalet år med specialpedagogiskt stöd i grundskolans år 3–9 (procent).

<i>Programval</i>	<i>Antal år med specialpedagogiskt stöd</i>						<i>Total</i>
	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5–7</i>	
Naturvetenskapligt	30,7	17,3	12,1	8,1	5,4	2,7	24,3
Samhällsvetenskapligt	32,4	26,4	19,3	17,3	11,3	5,9	28,1
Yrkesförberedande	28,3	41,8	49,0	49,0	48,5	47,4	34,3
Specialutformat	5,2	4,9	5,1	4,5	5,9	4,5	5,1
Individuellt (IV)	3,4	9,6	14,5	21,1	28,9	39,5	8,2
<i>N</i>	5335	1153	553	446	391	220	8118
Ingen information (% av urvalsgruppen)	3	6	9	12	12	19	5

Tabell 4 visar relationen mellan det specialpedagogiska stödets omfattning och val av program i gymnasieskolan. Elever som fått specialpedagogiskt stöd väljer i betydligt större utsträckning än andra det individuella programmet och nästan hälften av eleverna på individuella programmet har fått specialpedagogiskt stöd i grundskolan (Tabell 5). Det bör återigen påpekas att det föreligger en relativt stor variation inom grupperna. Raden »Ingen information» kan tolkas som andelen elever från de olika grupperna, som valt att inte påbörja studier i gymnasieskolan direkt efter grundskolan. Andelarna är högre bland de elever som fått specialpedagogiskt stöd, särskilt bland dem som fått stöd under lång tid.

Tabell 5. Specialpedagogiskt stöd under olika skolår relaterat till val av *individuellt program IV* och andelar elever (N=669; 8,2 procent av samtliga) som valt detta program (procent).

<i>Specialpedagogiskt stöd i grundskolan</i>	<i>Andelar elever som valt IV</i>	<i>Andelar av samtliga elever som valt IV</i>
År 3	19,8	47,2
År 4	21,7	44,8
År 5	22,8	49,8
År 6	24,6	44,9
År 7	29,0	33,3
År 8	34,0	35,1
År 9	36,8	41,7

Som Tabell 4 visar är val av gymnasieprogram klart relaterat till omfattningen av specialpedagogiskt stöd i grundskolan. Två slag av program, de yrkesförberedande och det individuella programmet dominerar som val för de elever som haft mest stöd. Även om studier inom de yrkesförberedande programmen kvalificerar för högskolestudier, uppfattas de allmänt som »mindre akademiska» än det naturvetenskapliga respektive det samhällsvetenskapliga programmet. Dessa senare program skulle kunna beskrivas som gymnasieskolans »högstatusprogram» och utgör det vanligaste förstahandsvalet i hela stickprovet.

Det kan emellertid ifrågasättas om det individuella programmet egentligen väljs av eleverna. Som nämnts ovan är det ofta frågan om ett påtvingat val föranlett av att eleverna inte är behöriga att få gå ett nationellt program. Den stora andelen elever som »väljer» det individuella programmet och som haft specialpedagogiskt stöd i grundskolan tyder på att dessa elever inser att de inte är kvalificerade för de nationella programmen, ett faktum som också deras betyg visar. Det kan också konstateras att bland de elever som fick sina förstahandsval tillgodosedda var elever som fått specialpedagogiskt stöd underrepresenterade.

I det här avseendet är informationen i Tabell 3 intressant särskilt när det gäller åren 3–6. Redan tidigt identifieras alltså de elever som senare kommer att få låga betyg och därmed minskande möjligheter till reellt val av gymnasieprogram. En vanlig åtgärd som skolan vidtar är då att sätta in specialpedagogiskt stöd i syfte att ge eleverna bättre möjligheter att klara skolarbetet. Som ovan redovisade data visar förefaller effekten av detta stöd vara tämligen begränsad. För en stor andel elever leder de tidigt identifierade svårigheterna till en slags »specialundervisningskarriär» som utgör ett alternativ till den vanliga skolgången. Denna karriär tenderar att fortsätta i gymnasieskolan inom det individuella programmet, resultat som även Hultqvist (2001) kommer fram till. Även hon konstaterar stora likheter mellan elevgrupperna på det individuella programmet och elever som fått specialpedagogiskt stöd i grundskolan. Läggs till detta den andel elever som redovisas under »Ingen information» i Tabell 4 blir resultatet än mer uppseendeväckande. Den alternativa specialundervisningskarriären fortsätter i gymnasieskolan, då beskriven av Hultqvist som »segregerande integrering» (jfr också Haug 1998).

Det finns åtminstone två skäl att iakttä försiktighet vid tolkningen av resultaten ovan som effekter av specialpedagogiskt stöd. Ett sådant är den stora variationen inom i stort sett alla de jämförda grupperna, vilket innebär att det finns tydliga avvikelser från vart och ett av de iakttagna mönstren och sambanden. Det finns exempelvis elever som fått specialpedagogiskt stöd representerade i så gott som alla korstabellernas celler, vilket kan förstås som att effekterna av de specialpedagogiska insatserna i många fall skulle vara positiva. Ett annat skäl är det förhållandet att själva rekryteringen av elever till den specialpedagogiska verksamheten också uppvisar stor variation som ofta kan vara svår att tolka. Detta är i sin tur en konsekvens av förhållanden som styr den vanliga undervisningen och fördelningen av resurser i skolorna.

Tolkningen av resultaten och därmed de allvarliga problem som har att göra med vissa elevers »alternativa» studiekarriärer måste förstås i relation till

själva lärande- eller undervisningsmiljön och inte främst i relation till individuella karakteristika hos elever. Det handlar då i hög grad om mer eller mindre klart uttryckt policy i skolorna liksom lärarnas bemötande av eleverna i genomförandet av undervisningen. Vikten av detta illustreras i Tabell 6, där elevernas uppfattade svårigheter att få hjälp av lärare relateras till omfattningen i tid av, mestadels tidigare, erfarenheter av specialpedagogiskt stöd.

Tabell 6. Upplevelser av problem med att »få hjälp av lärare» under de tre sista åren i grundskolan i relation till antalet år eleven fått specialpedagogiskt stöd under skolåren 3–9 (procent).

<i>Uppfattning av problem med att få hjälp</i>	<i>Antal år med specialpedagogiskt stöd</i>						<i>Total</i>
	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5–7</i>	
Utan några problem	38,4	28,9	26,5	26,5	29,2	22,7	35,1
Inga större problem	55,9	60,5	60,3	60,7	52,7	58,0	56,9
Stora problem	5,7	10,7	13,2	12,8	18,1	19,3	8,0
N	3767	693	325	257	226	119	5387

Det bör observeras att informationen i Tabell 6, liksom i de följande tabellerna där självrapporterade skolproblem redovisas, är hämtade från enkätstudien 2001 då informanterna var 19 år gamla. Svarsfrekvensen var låg (65%) i denna studie, och speciellt låg bland de elever som fått specialpedagogiskt stöd (45% i 5–7-gruppen). Svaren kan därför inte anses representativa för hela gruppen utan endast för dem som svarat. Det är befogat att anta, att den bild som framträder i tabellerna är mer »positiv» än vad den skulle ha blivit med en högre svarsfrekvens. Men även med beaktande av detta får resultaten anses som intressanta som informationskälla om elevernas skolsituationer. Här ska ges några exempel på en del resultat från de ännu pågående analyserna.

Ett generellt mönster är att de elever som fått specialpedagogiskt stöd i högre grad än andra anger att de har problem med att få hjälp av sina lärare. Detta är än vanligare bland dem som haft stöd i många år av vilka flertalet bör ha haft specialpedagogiskt stöd även under de tre år (skolåren 7–9) som frågan avser. Några slutsatser kan naturligtvis inte dras av de rapporterade andelarna, när det gäller huruvida problemen att få hjälp syftar på specialundervisningen eller den vanliga undervisningen. Det är också okänt hur de icke svarande eleverna uppfattat sin situation.

I en annan fråga har eleverna ombetts svara på hur pass väl de förstod lärarnas förklaringar och om upplevda svårigheter att följa lärarnas undervisning. När svaren på denna fråga på motsvarande sätt relateras till förekomst av specialpedagogiskt stöd överensstämmer resultatet i hög grad med mönstret i Tabell 6. Det föreligger ganska svaga, men negativa, samband mellan omfattningen av specialpedagogiskt stöd i grundskolan och berörda elevers möjligheter att bli antagna på Nationella program i gymnasieskolan. Ett syfte med det specialpedagogiska stödet är att öka dessa möjligheter

genom att eleverna ska kunna nå kriterierna för kvalificering. Att kvalificera sig för studier på de nationella programmen är ett viktigt mål också för studier på gymnasieskolans Individuella program. Stöd och hjälp ska koncentreras till de kärnämnen i vilka eleverna ännu inte blivit godkända och uppnående av godkänt resultat förväntas ske inom en relativt kort tidsperiod. Den tid eleverna studerar på det individuella programmet förutsätts därför i normalfallet vara kort.

I enkäten år 2001 har eleverna svarat på hur länge de tillhört det individuella programmet. Resultaten är här svåra att analysera främst beroende på den låga svarsfrekvensen men också därför att det inte finns information om huruvida eleverna avbröt sina gymnasiestudier eller övergick till ett nationellt program. Detta kommer att analyseras senare med hjälp av kompletterande data. Tillgänglig information visar emellertid, att det finns en klar tendens till ett positivt samband mellan lång tid på det individuella programmet och omfattning av specialpedagogiskt stöd under grundskoletiden.

De sista exemplen på resultat här utgörs av en slags sammanfattande bedömning gjord av eleverna i enkäten då de var 19 år gamla. De ombads att svara på om de instämmer eller inte i ett antal påståenden om sin situation och sina studier på gymnasieskolan. Resultaten presenteras i Tabell 7, där andelen instämmanden i respektive påståenden relateras till omfattningen av erhållet specialpedagogiskt stöd under grundskoletiden. Återigen måste den låga svarsfrekvensen tas i beaktande. Sannolikt finns bland de elever som inte besvarat enkäten många av dem som också haft de största svårigheterna. Bland dem som inte svarat finns sannolikt även många av de elever som lämnat gymnasieskolan utan att ha fullföljt sina studier.³

Tabell 7 ger en ganska blandad bild av de angivna erfarenheterna från gymnasiestudierna. Det finns inga klara mönster i relationer mellan instämmande i påståendena och omfattningen av det specialpedagogiska stödet. Ett skäl till detta kan vara de låga svarsfrekvenserna i samtliga grupper och speciellt för de elever som fått omfattande specialpedagogiskt stöd. Som tidigare framhållits finns skäl att anta att det är en överrepresentation av förhållandevis framgångsrika elever bland dem som besvarat enkäten och att exempelvis de elever som avbrutit sina studier är underrepresenterade. Som rapporterats tidigare av Svensson och Reuterberg (2002) är det en stor andel elever i alla grupper som anger att de upplever stress i gymnasiet. Här förefaller andelen vara något lägre för de elever som har erfarenhet av specialpedagogiskt stöd, vilket kan hänga samman med att dessa elever huvudsakligen studerat på mindre krävande Nationella program eller det individuella programmet.

En relativt stor andel av eleverna anger också att de har svårt att koncentrera sig i skolan och denna andel är högre bland de elever som fått specialpedagogiskt stöd. När det gäller upplevelsen av att få hjälp från lärarna, när man anser sig behöva det, föreligger knappast några skillnader mellan grupperna. Samtidigt är det värt att notera att endast två av tre elever instämmer i detta påstående. Sammantaget är informationen i Tabell 7 intressant på många sätt och det är naturligtvis angeläget att ytterligare analysera den och relatera till andra mått på elevernas studiekarriärer.

Tabell 7. Instämmande med påståenden i enkäten avseende studierna på gymnasieskolan relaterat till antalet år med specialpedagogiskt stöd under grundskolans år 3–9 (procent).

Påstående	Antal år med specialpedagogiskt stöd						Total
	0	1	2	3	4	5–7	
Jag har ofta problem med att koncentrera mig under lektionerna	37,1	40,4	45,8	42,1	48,8	53,0	39,0
Jag känner mig ofta stressad	62,9	57,5	53,3	52,9	51,7	49,0	60,5
Jag har ofta svårt att hänga med på lektionerna	19,0	23,7	31,5	31,5	39,7	37,9	22,1
Jag får tillräcklig hjälp i skolarbetet från lärarna	67,4	62,6	58,7	58,6	57,8	64,0	65,5
Jag får hjälp med skolarbetet hemma när jag behöver det	69,1	69,2	72,5	64,4	63,5	75,0	69,0
N	3683– 3697	666– 671	298– 302	238– 240	199– 204	100– 104	5185– 5209

SAMMANFATTANDE SYNPUNKTER

I vår artikel redovisar vi några exempel på resultat från pågående bearbetningar och analyser. Redan av dessa framgår dock tydligt att longitudinella studier av elevers utbildningskarriärer kan ge viktig information om långsiktiga konsekvenser av specialpedagogiskt stöd för de elever som bedömts vara i behov av sådant. Detta gäller inte bara för så kallade effektstudier av specialundervisningen som sådan, utan än mer så för utvinnande av kunskap om relationer mellan ordinarie vanlig undervisning och olika behov av specialpedagogiska stödinsatser.

En rad studier har på senare tid visat, att specialpedagogikens och specialundervisningens roll inte fullt ut kan förstås enbart som åtgärder riktade mot enskilda individer och elever. Det finns även behov och motiveringar, som kan lokaliseras i de vanliga utbildningsmiljöerna, ofta sammanfattningsvis uttryckta som undervisningens behov av differentiering (Emanuelsson m fl 2001). Även våra resultat visar detta och det finns tecken på att specialundervisningen kanske är mer framgångsrik i att »lösa» den vanliga undervisningens differentieringsproblem och svårigheter än individuella elevers svårigheter. En aspekt av detta framträder tydligt i de stora likheter i väsentliga avseenden mellan specialundervisningens traditionella former och undervisningen på gymnasieskolans Individuella program.

Detta kan också uttryckas som att behovet av organisatorisk differentiering i gymnasieskolan tillgodoses genom överföring av mindre kvalificerade elever

till Individuella program i stället för till specialundervisning i traditionella former som i grundskolan. Intressant att lägga märke till är, att andelen elever som går på Individuella program tenderar att vara nästan lika hög som motsvarande andel av elever som uttagits till specialpedagogiska insatser i grundskolan.

Ett tydligt dokumenterat kännetecken på elevers utbildningskarriär framstår som både intressant och utmanande för framtida utbildningsplanering och utbildningspolicy. Elevers svårigheter i den vanliga undervisningen upptäcks och identifieras som regel mycket tidigt i deras skolgång. Även om orsaker till sådana svårigheter varierar påtagligt, inte bara i relation till individuella karakteristika utan än mer så vad gäller olika kännetecknande kvaliteter i undervisningen och dess organisation, tenderar åtgärden att bli densamma – specialundervisning av eleverna. För en stor andel av dessa identifierade, stundom diagnostiserade, elever blir detta en start på en specialundervisningskarriär, som i många avseenden kan ses som ett alternativ till vad som betraktas som normalt.

Detta har sedan länge tolkats som konsekvenser av specialundervisningen i den obligatoriska skolan, men vår studie visar på en fortsättning på mycket liknande sätt även i gymnasieskolan. Ett skäl till detta är, att denna skolform, officiellt frivillig, i praktiken blivit obligatorisk för alla elever. Som Hultqvist (2001) påpekar, har denna skola organiserats med två olika slags program. Dels finns de nationella programmen med specificerade kvalifikationskrav för antagande och dels Individuella program för elever vars kvalifikationer inte räcker till för de nationella. Redan våra ovan rapporterade resultat från den longitudinella uppföljningen pekar ut risken för, att elever i olika slag av svårigheter får en fortsatt alternativ utbildningskarriär som leder till mycket begränsad kvalificering i ännu längre tidsperspektiv än de tolv åren i »en skola för alla». Resultaten kan i flera avseenden sammanfattas med ett uttryck som utgör titeln på Hultqvists avhandling: »Segregerande integrering». Därigenom måste också resultaten av vår studie ses som utmanande för en fortsatt reformering av skolan och inte minst för gymnasieskolan.

I detta perspektiv ter sig gymnasiekommitténs nyligen presenterade förslag mycket intressanta. Främst gäller det förslagen om att elevernas val av studieprogram i gymnasieskolan ska baseras på deras intresse av utbildningsområden i stället för kvalifikationskrav för antagande. I stället för att betraktas som inkompetenta för programstudierna, ska eleverna få rätt till stöd efter behov i utbildningen inom sina intresseområden. Om dessa förslag kommer att få gehör och bli riktningsgivande ställs gymnasieskolan inför nya utmaningar till utveckling av »en skola för alla». Viktiga aspekter av denna utveckling gäller utformning av specialpedagogiskt och annat stöd i väl integrerat samarbete mellan olika personalkategorier med gemensamt ansvar för undervisning och andra uppgifter i den »nya» gymnasieskolan.

NOTER

Den undersökning som rapporteras här utgör en delstudie i det s k DIESEL-projektet (Differentiering, specialpedagogik och likvärdighet) som finansierats av dåvarande HSR. Projektets övergripande syfte har varit att studera och analysera om och på vilket sätt studiekarriärer hos elever som fått någon form av specialpedagogiskt stöd i grundskolan skiljer sig från studiekarriärer hos elever som inte ansetts behöva sådant stöd.

1. Resultat från detta projekt (Specialundervisningen och dess konsekvenser, SPEKO) har rapporterats av Persson (1997; 1998a, b, c), Emanuelsson och Persson (1996; 1997) samt Berglund (1998).
2. I de följande analyserna av samband och skillnader mellan grupper redovisas inga resultat av signifikansprövningar. Detta för att inte tynga tabeller och text med

ytterligare siffror och information. Dessutom är det så, att även små skillnader och svaga samband som regel blir signifikanta, beroende på att antalet individer är förhållandevis stort och att elevurvalets storlek gör att undersökningen närmast kan betraktas som en totalundersökning. För att skillnader och samband ska vara relevanta och tolkningsbara bör de framträda som tydliga. Det är alltså endast sådana tydligheter som behandlas och kommenteras i analyserna liksom tydliga trender som kan utläsas ur de presenterade tabellerna.

3. Se sista raden i Tabell 4 samt kommentaren till denna på s 47.

LITTERATUR

- Berglund, L. 1998: *Skolambition, självvärdering och skolupplevelser hos elever med eller utan specialpedagogiska insatser. En studie inom ramen för projektet specialundervisningen och dess konsekvenser (SPEKO)*. (Specialpedagogiska rapporter nr 9) Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för specialpedagogik.
- Emanuelsson, I. 1974: *Utbildningshandikapp i långtidsperspektiv*. Stockholm: Lärarhögskolan, Pedagogiska institutionen.
- Emanuelsson, I. & Persson, B. 1997: Who is considered to be in need of special education: Why, how and by whom? *European Journal of Special Needs Education*, 12(2), 127–136.
- Emanuelsson, I., Persson, B. & Rosenqvist, J. 2001: *Forskning inom det specialpedagogiska området – en kunskapsöversikt*. Stockholm: Skolverket.
- Haug, P. 1998: *Pedagogiskt dilemma: Specialundervisning*. Stockholm: Skolverket.
- Hultqvist, E. 2001: *Segregerande integrering. En studie av gymnasieskolans individuella program*. (Studies in Educational Sciences 38) Stockholm: HLS Förlag.
- Härnqvist, K., Emanuelsson, I., Reuterberg, S-E. & Svensson, A. 1994: *Dokumentation av projektet »Utvärdering genom uppföljning»*. (Rapport 1994:03) Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för pedagogik.
- Persson, B. 1997: *Specialpedagogiskt arbete i grundskolan. En studie av förutsättningar, genomförande och verksamhetsinriktning*. (Specialpedagogiska rapporter nr 4, 2:a omarbetade upplagan) Göteborg: Göteborgs universitet. Institutionen för specialpedagogik.
- Persson, B. 1998a: *Specialundervisning och differentiering. En studie av grundskolans användning av specialpedagogiska resurser*. (Specialpedagogiska rapporter nr 10) Göteborg: Göteborgs universitet. Institutionen för specialpedagogik.
- Persson, B. 1998b: *Den motsägelsefulla specialpedagogiken – Motiveringar, genomförande och konsekvenser*. (Specialpedagogiska rapporter nr 11) Göteborg: Göteborgs universitet. Institutionen för specialpedagogik.
- Persson, B. 1998c: Who needs Special Education? *International Journal of Educational Research*, 29, 107–117.
- SFS 1985:1100. *Skollagen*. Ändrad 1997:1212. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- SFS 1994:1194. *Grundskoleförordning*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Skolverket, 1995: *Analys och utvärderingar 1994–95. Resultat – konsekvenser – perspektiv*. Stockholm: Liber.
- Skolverket. 1998: *Elever i behov av särskilt stöd*. Skolverket. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket, 1999: *Förskolan och skolan i siffror 1999*. (Skolverkets rapport, 159) Stockholm: Skolverket.
- Svensson, A. & Reuterberg, S-E. (2002). *Vad har hänt i gymnasieskolan under de senaste fem åren? En jämförelse mellan elever som påbörjade sina studier 1993 respektive 1998*. (IPD-rapporter Nr 2002:09) Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för pedagogik och didaktik.
- Österling, O. 1967: *The efficacy of Special Education. A comparison of classes for slow learners*. (Studia Scientiae Paedagogicae Upsaliensia, VII) Stockholm: Svenska Bokförlaget/Norstedts.